

Т. Т. Токоев,
К. С. Кошмоков,
К. Карасаев атындагы БГУ

АРАБ ТИЛ ИЛИМИ ЖАНА МАХМУД КАШГАРИ

Бул макаланы жазууда түрткү болгон насыят – түрк дүйнөсүнүн чыныгы күзгүсү болгон Махмуд ибн аль Хусейин ибн Мухаммед аль Кашгари бабабыздын “Дивану лугат ат-түрк” эмгегинин кириш бөлүмүндө белгилеген: “Түркий тилдер араб тили менен байгеге түшкөн эки күлүк өңдүү тең арыш таштап, калышпай бара жаткандыгын аныктап көрсөтүү үчүн Халилдин “Китабуль-Айн” деген китебинде түзгөн ыкманы (колдонулуучу жана колдонуудан чыккан бардык сөздөр) колдоноюн деп көңүлдөндүм эле, себеби көптөгөн сөздөр кирмек. Бирок сөздөрдүн оңой табылышын жана адамдардын кызыгуусун эске алып олтуруп, колдонуудан чыккан сөздөрдү таштап, же талабына карап кыскача келтирип, колдонулган сөздөрдү туруктуу кылып бекемдедим. Менин бул ыкмам туура жана түзүк” (М. Кашгари, 2011, 39) деген саптары эле.

XI кылымда жазылган түрк энциклопедиясынын автору шилтеме берген эмгектин аты даана жазылып, анын автору жөнүндө бүдөмүк гана маалымат берилгендигин даана байкоого болот.

Орто кылымдарда тил илиминин өнүгүшү Жакынкы Чыгышта өтө ар тараптуу болуп, грамматика, фонетика, лексикология, лексикография тармактары боюнча фундаменталдуу изилдөөлөр жүргүзүлүп, кыйла эмгектер жарык көрүп, алардын айрымдары бүгүнкү күнгө чейин күчүн жоготпой, алигиге дейре колдонулууда. Бул мезгилдеги араб тил илиминин башаты катары, араб окумуштууларынын сөзү менен айтканда «араб грамматикасынын чыныгы Кураны» болгон Амр ибн Усман ибн Канбар Абу Бишр Сибавейхинин «Аль-Китабы» эсептелгени менен, араб тил илиминин тунгуч реформатору, аны алгачкылардан болуп системага салган, тилдин илимий негизин жана теориялык башатын түзгөн окумуштуу катары жогоруда Махмуд бабабыз шилтеме жасаган Абу Абдурахман аль-Халил ибн Ахмад ибн Амр ибн Тамим аль-Фарахиди аль-Язди аль-Яхмади аль-Басри эсептелгендигин танбашыбыз зарыл.

Халил аль-Фарахиди 718-жылдары төрөлүп, 791-жылдарга чейин жашаган таза кандуу омандык араб эле. Уруусу Фарахиддерден таралып, аздуругунун инсаны болгон. Билимге умтулган жаш жигит ошол кездеги араб маданиятынын жана илиминин туу чокусу болгон Ирактагы Басра шаарына келип, өзүнүн 50 жылдан ашуун өмүрүн илим дүйнөсүнө арнаган.

Шакирттеринин айткандарына караганда Халил таланттуу, көркөм ой жүгүртүүсү бийик, окумуштуулук дарамети өтө жогору адам болуп, өмүрүнүн акырына чейин жалгыздыкты жана илимий ишмердүүлүктү бийик туткан.

Окумуштуу өз мезгилиндеги араб дүйнөсүндө болуп жаткан саясий окуяларга көңүл кош карап, ата-сыннан мураска калган каражат, шумкар салуудан түшкөн анча-мынча акча менен аскеттик турмуш өткөргөндүгү жөнүндө уламыштар айтылып жүрөт.

Бирок Халили билим алууга өтө көп күч жумшап, диний жана филологиялык билимди араб грамматикасын негиздеген Абу аль-Асвад ад-Дуалинин эң жөндөмдүү шакирти ас-Сакафиден ала баштайт. Ал ошондой эле араб адабиятын, фольклорун, поэзиясын, араб тили жана анын окутуу усулун терең өздөштүрөт. Жаш өспүрүмдү ошол кездеги араб дүйнөсүнө таанымал жажилия (сабатсыз доордогу) поэзиясы да кызыктырып, Басра чөйрөсүндөгү Куранды окуунун жети пиринин бири, поэзия маселелери боюнча ошол мезгилдеги эң негизги авторитет Абу Амр аль-Аланын шакирти болгон.

Халилдин бүгүн бизге чейин жеткен негизги эмгеги – Махмуд бабабыз пайдаланган “Китабуль-Айн”. Бирок кийинчерээк окумуштуулар Халил Фарахидинин көп сандагы майда илимий трактаттарын аныкташып, көпчүлүгүн басып чыгарууда. Өз устаты аль-Аланын ырларынын табышмактуу сырлары шакирттин араб метрикалык ыр уйкаштыгынын системасын аныктоого мажбурлап “Китабуль-Аруд” трактатында “аруд” ыр түзүлүшүндөгү 15 өлчөмдүү айкындоого жетишкен. Меккеден ажылык парзын аткарып жүргөн мезгилде Халил Алла Таалага күн-түн жалынып, буга чейин эч бир окумуштууга белгисиз илимди ачууну белек кылуусун суранган. Ал Басрага кайтып келгенден кийин просодия илиминин мыйзамдарын ачуу даражасына ээ болот, бул анын музыка ритмдери менен гармониянын ортосундагы тыгыз байланышты терең өздөштүргөндүктүн жемиши катары бааланат. Халилдин бул ачылыштары “Китаб ан-Нажм”, “Китаб ал-Ыка” (“Книга ритма”) аттуу эмгектеринде чагылдырылбай калгандыгы белгиленет. Ушул эле мезгилдерде Фарахиди криптография илими менен алектенип, 786-жылы харакат (кыска үндүүлөрдү билдирген тамгалардын үстүнө жана астына коюлуучу белгилер) системасын ойлоп чыгат, кептин минималдуу бирдигин “харф” теориясын түзөт. Араб тилинин сөздүктөрүн фонетикалык принцип менен түзүүнү сунуштап, өзүнүн “Китабуль-Айнды” жазууга киришкен.

Бул араб тил илиминдеги түшүндүрмө сөздүктүн эң алгачкы үлгүсү болгон. Өзүнө чейинки лексикалык изилдөөлөр, сөздөрдү түшүндүрүү алфавиттик-муундук системаны эске албастан, чаржайыт болсо, Халил “Китабуль-Айнда” эбегейсиз зор материал топтоп, сөздөрдү өзү түзүп чыккан фонетикалык-алфавиттик системага салып, тыбыштардын артикуляциялык аппараттардагы жасалыш ордуна карата катуу тартипте жайгаштырууну негиз кылып алат. X кылымда жашаган окумуштуу Хамза аль-Хасан аль-Исфханинин белгилегениндей «Китабуль-Айнда» жалпы элдик тилдин бардык байлыгы камтылган, Сибавейхи тарабынан кол китеп катары пайдаланылган, анткени Халил Сибавейхинин «аль-Китабын» түзүүгө карата толук грамматикалык маалыматтарды берген.

Халил Фарахидинин өз учурундагы араб тил илиминин грамматикасын өнүгүшүнө кошкон салымы катары өзүнө чейинки окумуштуулардын тилге карата чаржайыт мүнөзүн системалык тартипке салгандыгын өзгөчө белгилөөгө болот. Тилекке каршы, Халилдин кол жазмаларынын көпчүлүгү бизге жетпей калгандыгы өкүнүчтүү, бирок айрым кол жазмалары басылып чыкса да, аларды терең изилдеп, андан соң гана анын ага таандык экендиги далилдөөнү талап кылат, мисалы, «Китаб аль-Зумал фин-Нахв» (Синтаксистин өзгөчөлүктөрү китеби) ж.б.

«Грамматика боюнча Куран» лакап ат менен белгилүү «Аль-Китаб» аттуу араб грамматикасынын автору Амр ибн Усман ибн Канбар Абу Бишр Сибавейхи Халил аль-Фарахидинин эң чыгаан шакирти эсептелип, анын эмгеги толук бүтүрүлгөн араб грамматикасы катары эсептелсе да, анын ар бир бөлүмүндө Халилге шилтеме жасалып, анын аты «Аль Китабда» 410 жолу кайталангандыгынын себеби ар бир изилдөөчүнү устат-шакирт байланышынан толук кабар берип турат.

Европа жана араб тил илиминде узак убакыт бою Халилдин «Китабуль-Айн» эмгегинин толук варианты жоголгон деп эсептелинип, анын алгачкы 144 бети диний кызматкер Анастас Мари тарабынан Багдадда басмага даярдалып, кийинки чыгарылышы Абдалла Дарвиш тарабынан колго алынган, 376 бет көлөмүндө бир том болуп жарыяланат. Фарахидинин сөздүгүнүн толук көп томдуу варианты өткөн кылымдын 80-жылдарында ирак окумуштуулары Махди иль-Махзуми жана Ибрахим ас-Самарран тарабынан даярдалып, анын баш сөзүндө «араб тилинин тарыхын изилдөөдө байыркы тилдик илим изилдөө методдору жана изилдөө каражаттарынын принциптери боюнча азыркы кездеги улантылып жаткан салтты жетекчиликке алышкан» деген бүтүм чыгарууга негиз болгондугуна баса белгилеп кетүүгө болот.

Атактуу араб тарыхчысы Ибн аль-Асаринин маалыматы боюнча Махмуд Кашгари Ысык-Көлдүн жээгиндеги Барскоон шаарында төрөлүп, XI кылымда Орто Азиянын чыгышы түрк каганатынын династиясын башкары турган Караханиддердин урпагынан болот. Атасы – Хусейн ибн Мухаммад Баласагын шаарынан чыккан, Маверенахраны басып алган Богра-хандын небереси болгон. Апасы Бүбү Рабия хатун сабаттуу аял болгондуктан, баштапкы таалим-тарбияны Махмуд Кашгари үйдөн, орто жана жогорку илим-билимди Кашгардын эң мыкты окуу жайларынан: «Медресе Хамидия» жана «Медресе Сажия», андан ары Бухара, Нишапур, кийинчерээк Багдаддан алган. Окуу процессинде философия, логика, адабият, укук таануу, тарых, дин илимин, математика, астрономия, медицина жана башка илимдерди терең өздөштүрүүгө жетишет. Ал эне тилинен сырткары араб, парсы тилдерин жогорку деңгээлде билген. Бийик даражадагы чиновниктин үй-бүлөсүнөн болгондугунан, аскердик даярдыктын көп түрү менен машыгат. 29-жашында өлкөдө саясий кандуу окуялар башталат да, ал куугунтукка учурайт. Кашгарды таштап, жер-шаар, тоо-кырларды кыдырууга аргасыз болот. Акыр-аяк Багдадга келип, отурукташып калат. Өмүрүнүн негизги бөлүгүн ушул жерде өткөргөн, сабак берген, көптөгөн шакирттерди даярдаган. Кашгарга 97-жашында келип,

ошол жерде көз жумган. Көптөгөн илимий эмгектерди жараткан, бирок эң негизги “Диван лугат түрк” сөздүгүнөн башкасынын баары жоголгон.

Эми бул эки ири илимпоз, аалымдардын эч бир кайталангыс, баа жеткис сөздүктөрүнөн кеп салсак.

«Мээримдүү Ырайымдуу Алланын ысымы жана Анын түздөн-түз жардамы менен!

Өтө көркөм дүйнөнүн Жаратуучусу, татыктуу кадыр-барктын Ээси-Аллага алкыш-мактоолор болсун!... Андан соң Алланын кулу Махмуд ибн аль Хусейн ибн Мухаммед аль Кашгари сөз баштады:...» деп, Махмуд бабабыз сөздүгүн ислам динине мүнөздүү жол менен баштайт. Ахмад аль-Фарахидинин сөздүгү: «Мээримдүү Ырайымдуу Алланын ысымы менен! Алладан туура жол сурайбыз, Ага гана тобокел кылабыз. Алла бизге жетиштүү, Ал кандай гана Колдоочу! Муну басралык аль-Халил ибн Ахмад жазды...» деп башталат. Бул эки китепти окуп олтуруп, көптөгөн окшоштуктарды кезиктирүүгө болот.

Андан соң басралык аалым мындай дейт: “алиф, ба, та, са... аягына чейин, араб сөздөрү ушул тамгалардан турат... араб тилинде жыйырма тогуз тамга бар: алардын жыйырма беши таза, а төртөө бош: вов, йа, алиф, хамза, бош деп аталып калгандыгынын себеби жеңил, аба менен гана эч бир тамактын, тилдин, эриндин катышысыз айтылат...” Махмуд бабабыз да: «..Бул тамгалар араб тилинин “алиф, ба, та, са...” алфавитине окшойт. «Бардык түркий тилдеринде колдонула турган негизги тамгалардын саны-он сегиз. Жогоруда көрсөтүлгөн негизги тамгалардан тышкары оозеки сөздөрдө гана айтылып, жазууда колдонулбаган дагы жети тамга бар, түрк тилдери аларсыз да болбойт» дейт.

Андан ары Махмуд бабабыз: “Мен бул китепти накыл сөздөр, кара сөз менен жазылган көркөм чыгармалар, макал-лакаптар, арткы тамгасы уйкашып келген ырлар, тамсилдер- ушулардын баарысынын үзүндүлөрү менен кооздоп сөздүктү алиппе (алфавит) тартиби боюнча түздүм” , дейт. Ал эми Ахмад аль-Фарахиди алиппе тартибинде эмес, сөздүгүнө башка жолду тандап алган. Алиппе тартибинде алиф (а) тамгасы менен баштайын деп, бирок бул тамга илдеттүү, бирде у, бирде и тыбышына өзгөрүп, бирде такыр түшүп калышын эске алып, ал тамга менен баштоодон баш тартам. Анан андан кийинки ба тамгасын, андан ары тамгалардын баарын изилдөөгө киришет. Ал туурасында аалым мындай дейт: “Алиф менен баштоону жактырбадым, анткени ал илдеттүү тамга...”. Ошентип иликтеп жатып айн тамгасына токтолот. Бул аябай укмуш, жөнөкөй адамдын оюна келбеген табылга болот. Айн фарингал уччул тыбышы, алкым тешигинин тарылтуусу (ичкертүүсү) менен тил артка карай чегинүү аркылуу жасалат, бул тыбыш тамактын эң түпкүрүнөн чыккан тыбыш болот. Анан ал гениалдуу тилчи тыбыштардын пайда боло турган төрүнөн баштап бери көздөй тартип менен сөздүгүн түзгөнүн айтат: “...айн тамгасына токтолдум, канткен менен бул тыбыш тамактын түбүнөн чыгат, аны сөздүктүн биринчи тамгасы кылдым. Андан кийин ага жакын, андан ары көтөрүлүп-көтөрүлүп жатып, мим тамгасына чейин...” дейт.

Сөздүктүн тартиби: 1) ع (айн) ح (ха) ه (һа) ح (ха) غ (ғайн); 2) ف (қаф) ك (каф); 3) ح (жим) ش (шин); 4) ض (дод) ر (ра) ل (лам); 5) ص (сод) س (син) ز (зай); 6) ط (то) د (даль) ت (та); 7) ظ (дзо) ث (са) ذ (зо);

8) ف (фа) ب (ба) م (мим); 9) و (вов) ا (алиф) ي (йа) фарингалдуу тыбыштардан лабиалдууну карай түзүлөт.

Сөздүк алдын эки үнсүз унгулуу сөздөр, анан үч, төрт, беш жана жогору сандагы сөздөр кетет. Мисалы, сөздүктөгү эң биринчи сөз: ع (ак) ع (айн) + ق (каф) эки үнсүз унгу, ع (айн) тамгасы өзүнөн кийинки ح (ха) ه (ха)... сөз жасай албайт, фарингалдуу тыбыштар чогуу келбейт дейт автор, анткени аны айтуу мүмкүн эмес, ошон үчүн ق (каф) тамгасына өтүп ع (ак) болуп бир сөз, кайра ح (ка) тескерисинен кетет. Андан кийин кийинки тамга, айтор ع (айн) тамга бардык тамга менен ق (каф) менен болгон байланышта биригип, бир алдын, анан аяккы болуп келет. Бул «ع (айн) бап» деп аталат, экинчи андан кийинки ح (ха) тамгасы ушул эле жол менен бардык тамгалар менен бир алдын, бир аяккы болуп келип, сөз жасап келет. Ар бир сөзгө Куран аяттарынан, хадистерден, байыркы поэзия саптарынан, акыл-насааттардан, колдонгонуна карап, мисал келтирилген. Ушинтип эки үнсүз унгулуу тамгалар бардык сөздөр бүткөн соң, үч үнсүз унгулуу, анан төрт, беш андан жогору андагы сөздөр кеткен. Сөздүк өзүнө сөз жасоо моделдерин толук камтыйт. Бир унгуудан жасалуучу, ал тургай тилде жок, бирок жасоого боло турган сөздөр да киргизилген. Алар колдонулбаган сөздөр деп белгиленет. Ал туурасында Махмуд Кашгари мындай дейт: «...Халилдин «Китабул айн» деген китебинде түзгөн ыкманы (колдонуучу жана колдонуудан чыккан бардык сөздөрдү) колдоноюн дедим эле, себеби көптөгөн сөздөр кирмек...».

Эми «Диван лугат түрк» сөздүгү сөздүн акыркы үнсүз унгусуна карата алиппе тартиби боюнча кетет: (ба) ап/еп..., (та) ат..., (жим) ач..., (шийн) уш..., (?аф) ок..., (лам) ол..., (мим) ем..., (нун) үн... Бул туурасында автор мындай дейт: «Өткөн адабиятчылардын жолу боюнча жана араб сөздүктөрүнүн түзүлүшүнө окшоштуруп, бул китепти «ба» тамгасы менен аякталган сөздөрдөн баштайбыз, андан соң, калган тамгаларды алиппе (алфавит) тартиби

боюнча келтиребиз. Ошону менен катар, сөздөрдүн баш аягына да назар салабыз. Кайсы тамга хамзага жакын болсо, аны башкасынан мурда беребиз». Эскерте кете турган нерсе араб алиппеси биздин алфавитибизге такыр шайкеш келбейт. Махмуд бабабыз да Халил аль-Фарахидинин жолу менен: «Алды менен эки тамгалуу сөздөрдөн баштайбыз, андан соң, үч, төрт, беш жана алты тамгалуу сөздөргө катары менен өтөбүз. Ортоңку тамгасы сүкүндүү¹ болуп келген сөздөрдү харакаттары менен келген сөздөрдөн мурда келтиребиз. Андан кийин ортосу харакат менен келген сөздөрдү өздөрүнүн харакаттарынын тартиби боюнча беребиз. Андан кийин, баш жагына хамза жана ошого окшогон тамгалар кошулган сөздөрдү беребиз...» дейт.

Атактуу басралык тилчинин сөздүгү араб тилинин, ал тургай дүйнө жүзүндөгү эң биринчи сөздүк болуп эсептелинет. Андагы колдонгон ыкма көп кылымдар бою лексикография илиминде кеңири пайдаланылып келет. Канча деген баа жеткис, мыкты-мыкты сөздүктөрдүн жаралышына негиз болду десек жаңылышпайбыз.

Адабияттар

1. Доктор Дзих Сукал «Араб тилинин сөздүгүнүн өнүгүп өсүү жолу». – Бейрут, 1995.

2. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. – Б., 2011.

3. Сибабейхи «аль-Китап» хижрий жыл санагы боюнча 150-ж жазылган, -Каир, 1375.

4. Халил ибн Ахмад аль-Фарахиди “Китабуль-Айн” хижрий жыл санагы боюнча 100–175-жылдарында жазылган. Тууралап басып чыккандар доктор Махди аль-Махзуми жана доктор Ибрахим ас-Самарран. -Бейрут 1988.

5. Доктор Ахмад Афифи “Манзумати ан-Нахвия” аль-Фарахиди, Халил ибн Ахмад. –Каир, 1995.

6. Мухаммад ибн Ибрахим аль-Хамад “Фихх луга” хижрий жыл санагы боюнча 1425-ж., – Ар-Ряд. 2005.

¹ (сүкүн-тамганын үнсүз болуп айтылышын билдирген белги)